

Jette Linaa er museumsinspektør i middelalder- og historisk arkæologi på Moesgaard Museum. Hun har skrevet ph.d. om middelalderens kulturforbindelser på baggrund af arkæologiske fund, og er forfatter til adskillige værker om middelalderens og renæssancens sociale fællesskaber belyst gennem forbrug, madkultur og holdning til affald, bl.a. „*Urban Consumption - Tracing Urbanity in the Archaeological Record of Aarhus c. AD 800-1800*“. Hun er leder af forskningsprojektet ”URBAN DIASPORA” om migration i senmiddelalder og renæssance, finansieret af Det Frie Forskningsråd.

Keywords: Arkæologi, Historie, Kosmologi, Affald

DEN MONSTRØSE MATERIALITET

Om placeringen af 16 middelalderlige latriner fra Aarhus

Denne artikel er baseret på en udgravning af middelalderlige latrinerkonstruktioner, men den handler hverken om konstruktion eller kostundersøgelser: den handler om hvordan en kosmologi kan fremlæses i et arkæologisk materiale. I artiklen foreslår jeg en mentalt/kosmologisk forankret læsning af en specifik organisering af latrinerkonstruktioner i forhold til både matrikelgrænser og de beboelses- og andre huse, der blev konstrueret på matriklerne i det urbane landskab. Jeg ønsker dermed at åbne op for en bredere indsigt i mulige måder at opfatte og begrunde sammenfiltringen af mentale forestillinger, materialitet og intentioner i etableringen af en særlig, højmiddelalderlig urban praksis. Dermed søger jeg at begrunde og uddybe den nærmere betydning af konstitueringen af en særlig middelalderlig urban praksis.

„What you ate and drank yesterday is dung today, which you find horrifying to look at, let alone touch. Such are our pleasures: dung and corruption. Such are the bodies in which we perish, in every putrefaction and the basest filth, when we lie in the tomb.“

Alcuin af York, 790-92¹

Indledning

Et videnskabeligt studie af latriner kalder på latter og undren i offentligheden. Det så vi senest i historien om bispens latrin i Aalborg – som omtales andetsteds i dette temanummer – en nyhed, der spredte sig med lynets hast. På dansk grund har det arkæologiske studie af middelalderens latriner i al væsentlighed koncentreret sig om latrinets konstruktion og om dets potentiale i undersøgelser af middelaldermenneskets kost og sygdomsbillede.² Men i den internationale forskning tages latriner særdeles alvorligt. At kroppen producerer udgydelsens materialitet, er et kropsligt faktum, der deles af alle, men hvordan denne materialitet organiseres og udgydes, er en social konstruktion.³ Tidligere værker har taget udgangspunkt i Mary Douglas' forestillinger om dikotomien rent-urent som styrende princip eller i Norbert Elias kendte værk om civilisationsprocessen med dens tese om udviklingen af selvkontrol og skam som et eftermiddelalderligt fænomen.⁴ Men den nyeste forskning går andre veje. Således har kendte middelalderforskere som Martha Bayless, Gerhart Jaritz, Carolyn Larrington og Susan Signe Morrison i det seneste årti alle udgivet værker, der sætter de menneskelige affaldsprodukters kulturelle og symbolske betydning for det middelalderlige menneske i centrum.⁵ For os er latrin et hygiejnisk problem der kalder på 'fart-jokes', ubehag og latter, og de middelalderlige af slagsen bruges ofte i en kunstig dikotomi, hvis formål er at fremhæve vores tids renhed og orden⁶. De nævnte forskere har vist, at latrin for middelaldermennesket var et magtfuldt moralsk materiale, der kunne betragtes både som trivielt og komisk, og som vigtigt og meningsfuldt i samtiden, fordi ekskrementerne ikke symboliserede, men kropsliggjorde synd, fordærv og umoral.⁷ Det er denne kropsliggørelse, der hæver studiet af latrin op over det komiske og giver det sin forskningsmæssige tyngde. Placeringen af latriner i det fysiske rum får tyngde af en forståelse for at det materielle og det moralske var identiske for middelalderens menneske. For at citere Bayless: latrin var synd, opad var øverst

1 Dümmler 1895, s. 108. Translation Bayless 119.

2 Se f.eks. Keyes 2008; Kristensen & Poulsen 2016, s. 237-39.

3 Morrison 2008, s. 2.

4 Douglas 1997; Elias 1994;

5 Bayless 2012; Jaritz 2015; Larrington 2006; Morrison 2008.

6 Jørgensen 2010.

7 Bayless 2012, s. xvii (forf. Oversættelse).

i alle betydninger.⁸ Den tyngde kommer stærkt frem i det indledende citat af Alcuin. Inspireret af Bayless, Jaritz, Larrington og Morrison foreslår jeg i denne artikel en mentalt/kosmologisk forankret arkæologisk læsning af en specifik organisering af materielle elementer (latrinkonstruktioner, matrikler og de beboelses- og andre huse, der blev konstrueret på dem) i det urbane landskab. Og dermed søger jeg med denne læsning at begrunde og uddybe den nærmere betydning af den praksis, der omgiver håndteringen af middelalderlig latrin. De materielle elementer, jeg tager udgangspunkt i, er latrinkonstruktioner i det urbane landskab i høj- og senmiddelalderen – perioden ca. 1250-1400. Et tilbundsgående studie af dette emne er tværvideenskabeligt i natur og berører tematikker, der normalt orienteres mod historieforskning, antropologi, retshistorie og religionshistorie. Hensigten med denne artikel er ikke at forsøge at spænde tilbundsgående over dette felt – det er umuligt i artikelform – men at udstikke nogle pejlemærker for planlagte arbejder. Latrin er et ord med mange betydninger. For at imødegå begrebsforvirring definerer jeg her latrin som de menneskelige affaldsprodukter. En latrin hob er dermed en samling af latrin, mens en latrinkonstruktion er en særlig konstruktion, beregnet til midlertidig eller permanent opbevaring af latrin; det være sig gruber, kasser, tønder eller noget andet.

Kildegrundlag

Kilden til indsigt i fortidens urbane praksis ligger i de arkæologiske erkendelser selv: i strukturer, kontekster, konstruktioner, objekter, artefakter og i relationerne imellem dem, som vi dokumenterer i vores arkæologiske praksis. Men kilderne ligger også i visuelle kilder af enhver slags, især i kalkmalerier i vores kirker, i middelalderens bevarede tekster, og som lovstof og retssager; kildegrupper, der belyser den urbane omgang med latrin fra hver sit udgangspunkt og med hver sine kildemæssige begrænsninger. Det empiriske udgangspunkt er en arkæologisk udgravning af to matrikler med tilhørende latrinkonstruktioner fra højmiddelalderens Aarhus – de eneste totalt udgravede matrikler med tilhørende latrinkonstruktioner fra denne by. Her blev fundet 16 latrinkonstruktioner i alt, alle daterede til perioden ca. 1280-1380. Artiklens empiriske grundlag er således ganske begrænset i tid og rum, og af den grund skal den ikke opfattes som repræsentativ for andre geografiske rum eller for andre tidsperioder end det, der er specificeret her. Til gengæld er kildegrundlaget dybt: De 16 latrinkonstruktioner hører hver til én eller flere bebyggelsesfaser på de samme to matrikler, og det er den eneste arkæologiske udgravning fra Aarhus, hvor sammenhængen grundudnyttelse-beboelseshus-stald-latrinkonstruktioner kan dokumenteres i detaljer. På grund

8 Bayless 2012, s. xx.

af den begrænsede empiri er hensigten med denne artikel ikke at fremlægge en kronologisk og geografisk fuldt dækkende model for middelalderlig placering af latrinkonstruktioner på grundstykker og bevæggrundene for samme, men i stedet skal artiklen læses som idéudviklende og konceptuel, idet den er ment som en teoretisk, hypotesedrevet afprøvning af en forklaringsmodel og en efterfølgende diskussion af denne models potentialer, men også begrænsninger. For dog at afsøge rammerne for modellens mulige gyldighed i et større geografisk og kronologisk rum kompareres med udvalgte publicerede arkæologiske undersøgelser fra by og på land i Danmark og Norge, og i tid rækkende fra vikingetid til nyere tid. Artikelens gennemgang af den middelalderlige danske forestillingsverden baserer sig ligeledes på et meget smalt kildegrundlag, idet de middelalderlige danske kilder til holdningen til latrinkonstruktioner begrænser sig til få lovparagraffer fra de få bevarede danske stadsretter – alle af varierende alder og ingen af dem fra Aarhus, hvis højmiddelalderlige stadsret ikke er bevaret til i dag. Disse lovparagraffer gennemgås i alt væsentlighed af Ole Fenger i artiklen „Møg og mødding“ fra 1988.⁹ De visuelle kilder, denne artikel baserer sig på, har lige så klare begrænsninger. De er hentet i de danske kirker i form af kalkmalerier; fremstillinger, der for de flestes vedkommende daterer sig til slutningen af 1400-tallet og begyndelsen af 1500-tallet – godt 100 år senere end det arkæologiske materiale, der lægges til grund.

Forskningshistorik

De hidtidige danske arkæologiske studier af latrinkonstruktioner er domineret af den praktiske arkæologi. Det danske hovedværk er Janne Fruergaard Keyes speciale fra 2008 om latrinkonstruktioner fra jyske byer, hvis hovedkonklusioner præsenteres i artiklen „Byens hemmelige huse – latriner fra vikingetid og middelalder“ i dette temanummer.¹⁰ Hovedvægten lægges her på latrinernes konstruktion, datering, tekniske udførelse og beliggenhed på matriklerne samt spørgsmålet om, hvordan latrinerne forholdt sig til lovgivningen. Kun i få tilfælde er latrinkonstruktionerne udgravet i sammenhæng med den middelalderlige bebyggelse på stedet, og det svækker selvfølgelig mulighederne for fortolkninger af materialet: Her er Moesgaards undersøgelser i Guldsmædgade én af de få danske undersøgelser. Keyes' speciale er ikke den første danske behandling af latriner. Emnet er også behandlet af Sylvest Grantzau i 1954, Vilhelm Møller-Christensen i 1958 og af Per Kristian Madsen i 1989.¹¹ Fælles for alle disse værker er, at latrinernes konstruktioner og placering er i fokus. Latriner er i høj grad gjort til genstand for

9 Fenger 1988.

10 Keyes 2008.

11 Grantzau 1954; Madsen 1989; Møller-Christensen 1958.

behandlinger i det nære udland. Lena Jörpeland og Mathias Bäck's bidrag omfatter en latrinkonstruktionstypologi og en analyse af latrinernes placering fra en udgravning i Gamlebyen i Oslo, som jeg vil vende tilbage til senere.¹² Deres værk tager udgangspunkt i forestillinger om kroppen og tolker denne ind i en datidig renhedsforestilling med inspiration i socialantropologen Mary Douglas' definition af renlighedsbegrebet som tabuforestillinger og forestillinger om ritual renhed og urenhed, knyttet til en strukturering af forestillinger om verden. Dette udgangspunkt deles af Axel Christophersen, der i sin artikel fra 1997 fremhæver Douglas' dikotomi rent/urent som meningskategorier repræsenterende orden og kaos i den kulturelle verden. I samme artikel fremlægger Christophersen en udgravning ved Folkebibliotekstomten i Trondheim, hvor 20 latringrubber blev påvist i sammenhæng med bebyggelse – placeringen af disse vil ligeledes blive behandlet senere.¹³ Den latter, som en diskussion af placeringen af latriner mødes med, baserer sig i alt væsentligt på Elias' forestillinger om middelaldermenneskets manglende skamfølelse over kropslige udgydelser og dermed manglende opfattelse af privathed. Elias' forestillinger er blevet kritiseret gentagne gange, ikke mindst af Hans-Peter Duerr, der fremhæver adskillige middelalderlige kilder, hvori de agerende demonstrerer en veludviklet skamfølelse og en lige så veludviklet fornemmelse af privathed, om end dens materielle udtryk kan være noget anderledes end vor tids.¹⁴

Middelalderens lovparagraffer

De danske stadsretter indeholder en del paragraffer der omtaler latriner og deres placering. Materialet er behandlet af Ole Fenger i artiklen „Møg og mødding“; et værk der suppleres af Dolly Jørgensens artikel „Medieval Latrines and the Law“ fra 2006.¹⁵

Fenger gennemgår de kendte paragraffer og starter med paragraf 57 i Ribe stadsret fra 1269, der lyder: „Når nogen vil bygge en svinesti eller en hemmelighed, er det ham ikke tilladt at bygge nærmere gaden end i 5 fods afstand, eller nærmere sin nabo end i 3 fods afstand, eller nærmere kirkegården end i 7 fods afstand eller 5 fods, hvis det er nødvendigt.“¹⁶ Roskilde stadsret fra 1268 forbyder latriner ved gader og stræder, og i Bogense stadsret fra 1514 må husene ikke anbringes over byens grave eller bække, og det skal graves således, at ingen ond lugt udbredes. Kendt er også skånske birkerets bestemmelse om, at ingen må have

12 Jörpeland & Bäck 2001.

13 Christophersen 2002.

14 Duerr 1994, s. 190–191; Bayless s. 179 for kritik af Elias.

15 Fenger 1988; Jørgensen 2006.

16 Se Fenger 1988 s. 196–197; Keyes 2008, s. 63–64. DGK II s. 590ff.

„hysken“ ud til gade eller stræder.¹⁷ Oftest bliver lovparagrafferne taget som en årsagsforklaring bag ved placeringen af latrinerne i det middelalderlige byrum, men det er en misforståelse. Lovparagrafferne forklarer ingenting. I stedet kalder de på en forklaring på, hvorfor de blev indført.¹⁸

Case

Case i denne artikel er en række latrinkonstruktioner fra en arkæologisk undersøgelse i middelalderens Aarhus, foretaget i 2001 af Moesgaard Museum.¹⁹ Det udgravede areal befinder sig i Aarhus' vestlige del, umiddelbart uden for den middelalderlige befæstning omkring den centrale del af Aarhus. Befæstningen har rødder i en halvkredsvold, der omkransede Aarhus i vikingetiden – en halvkredsvold, der endnu stod synligt i terræn i senmiddelalderen. Volden og graven omkransede den centrale, overvejende kirkeligt dominerede bykerne med Store Torv, Bispetorv og Rosengade. Halvkredsvolden afgrænsede dog ikke middelalderbyen, for byen bredte sig uden for befæstningen allerede i den tidlige middelalder og strakte sig til gaderne Nørregade, Nørre Alle, Vestergade og Vester Allé; et gadeforløb, hvor byens porte var placeret. Det areal, hvor udgravningen i Guldsmedgade foregik, var således ikke en forstad uden for Aarhus, men en integreret del af den middelalderlige by, om end ikke den allermest centrale i forhold til domkirken. Dog var afstanden fra bebyggelsen til Lille Torv, middelalderens handelstorv, kun 100 m, og bebyggelsen lå direkte ud til Guldsmedgade, der var én af byens hovedfærdselsårer mod åen, og broen ved Immervad, som førte færdslen mod syd. Bebyggelsen på matriklerne var således særdeles velplaceret i forhold til byens hovedfærdselsårer. Pollen- og makrofossilanalyser fra udgravningen belyser nærområdets udnyttelse. De udgravede matrikler lå orienteret øst-vest på arealet mellem den nord-syd-gående Guldsmedgade og den middelalderlige voldgrav omkring bykernen. I middelalderen henstod halvkredsvolden bevokset med haveanlæg, og på dens yderside strakte sig voldgraven, der henlå som en sivbevokset sump med bredder, bevokset af hyld og brombær.²⁰

Ved udgravningen påviste vi spor af fem helt eller delvist bevarede bygrundematrikler, ca. 10 x 40 m, der alle lå øst-vest på arealet mellem Guldsmedgade og voldgraven. Det er indtil videre de eneste komplette matrikler, der er arkæologisk undersøgt i Aarhus. Godt en tredjedel af området ud mod gaden var forstyrret af kældre fra 1880-erne, men det lykkedes at undersøge to komplette matrikler mod nord helt fra vejbelægningen i Guldsmedgade i vest til kanten af voldgraven i øst. Det er denne sammenhæng mellem gade, bebyggelse og baggård – latrinkonstruktioner inklusive – der er unik for Aarhus. På matriklerne undersøgte vi rester af

17 Kristensen & Poulsen 2016, s. 238.

18 Keyes 2008, s. 63, 91–92.

19 FHM 4225 Guldsmedgade 8–10. Linaa & Skov 2003.

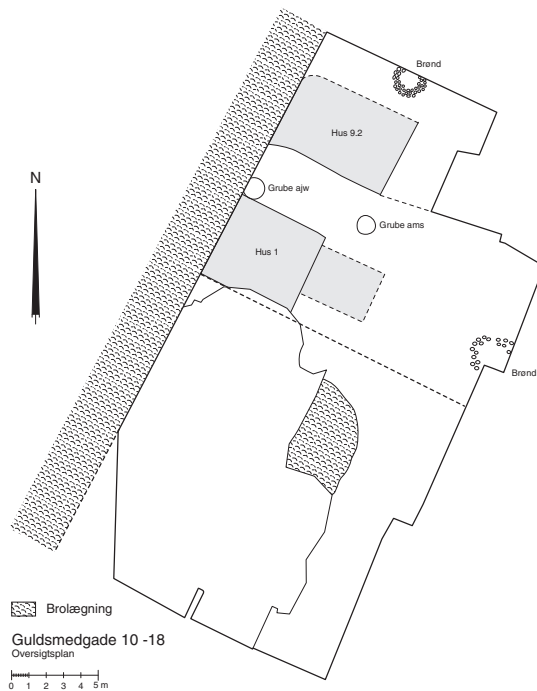
20 Franciere 2002; Høyem Andreasen 2014; Karg 2007.

17 helt eller delvist bevarede bygninger, der tolkes som stalde, beboelseshuse og værksteder, og som noget helt enestående i byen fandt vi også 16 helt eller delvist bevarede latrinkonstruktioner på grundenes bagerste del tæt på den tilgroede voldgrav.

Guldsmedgade var efter oplysninger i senmiddelalderens skriftlige kilder at dømme et håndværkerkvarter, og under udgravningen traf vi da også på en nedbrændt smedje – denne var dog dateret til 1400-tallet og således noget yngre end de latrinkonstruktioner, der er denne artikels fokus. Vi fandt ikke spor efter håndværksaktiviteter i 1300-talsbebyggelsen, så den specifikke håndværksaktivitet på stedet kan være et senmiddelalderligt fænomen. Beboelseshusene på stedet var opdelt med et mindre rum mod gaden i vest og en række større rum mod øst, og det får os til at foreslå, at huset har været bolig og butik/kontor, hvilket igen peger på, at huset har været bolig for en købmand eller for en håndværker i et ikke-affaldsproducerende erhverv såsom eksempelvis skrædder. Det sociale miljø tolkes som højt, baseret på detaljer i husets indretning – ganske enestående detaljer som mørtelgulvet, der gennemgås nedenfor. Husets konstruktion i øvrigt: Gavlhus i bindingsværk på stensyld og med lergulv er dog ganske repræsentativ for byens højmiddelalderlige bebyggelse som helhed. Lignende gavlhuse, også med værksted/butik mod gaden og beboelse vendt væk fra vejen, er iagttaget ved adskillige udgravninger i byen.²¹ Til støtte for hypotesen om et højtstående socialt miljø er det fundmateriale, der blev registreret under udgravningen, og som omfatter importeret bordtøj til repræsentativt brug, lysesager af jern, fint udskårne knivskæfter, fragmenter af et glasbæger og adskillige mønter.

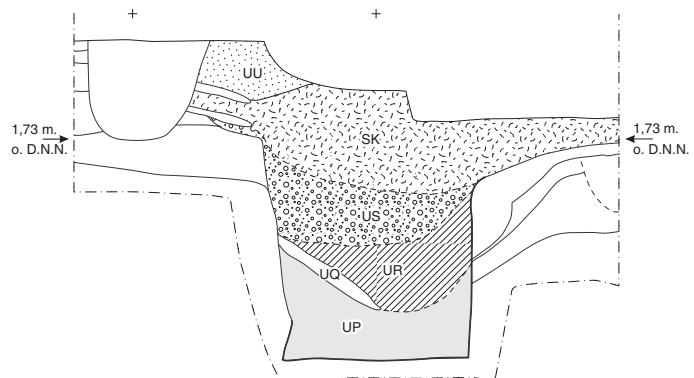
Den ældste bebyggelse på grundene stammede fra 1000-tallet, men herefter lå arealet tilsyneladende øde for først at blive bebygget igen i slutningen af 1200-tallet, hvorefter bebyggelsen kunne iagttages ubrudt til nutid. I den ældste fase i denne kontinuerlige bebyggelse var der tale om en stor matrikel, hvor der blev opført et gavlhus med gårdsplads mod syd. Huset, der var af bindingsværk, målte godt 8x20 m. Bebyggelsen var kortlivet, for godt 50 år senere – i begyndelsen af 1300-tallet – blev gavlhuset afløst af endnu et. Dette gavlhus kan dateres til begyndelsen af 1300-tallet ud fra møntfund. Dette hus var indrettet med stue og værksted/butik mod gaden og køkken og forrådsrum mod vest. Det havde vægge af bindingsværk sat på stensyld afbrudt af jordgravede tagbærende stolper, og at dømme efter dets byggeskik har det været af høj kvalitet; det midterste og største rum, der målte 8x10 m, var forsynet med gulv af mørtel, og i dette gulv så vi endnu spor efter bænke langs rummets sydvæg. Gårdspladsen mod syd blev fornyet, en kampestensbrønd anlagt og en stald opført mod sydøst på arealet. I vinklen mellem gavlhus og stald, lidt tilbagetrukket mod voldgraven, blev et latrin konstrueret, og området mellem latrinkonstruktioner, stald og voldgrav blev

21 FHM 4881, FHM 4116, FHM 3803, FHM 4871.

Plan af matriklerne i Guldsmedgade, fase VI, c. 1330-1360. Kort: Grafisk Tegnesteue, Moesgaard Museum

Profil af latrinkasse fra udgravningen FHM 4225 Guldsmedgade, dateret til midten af 1300-tallet.

tydeligvis anvendt som mødding. Ved midten af 1300-tallet blev den store matrikel delt i tre dele: en nordlig, en midterdel og en sydlig parcel, adskilt ved brolagte slipper. På midterparcellen afløste et nyt gavlhus med samme orientering det gamle, og gårdspladsen blev fornyet. Gavlhusene var efter alt at dømme af høj kvalitet. Det gavlhus, som vi formoder, er blevet opført på den sydlige parcel, er ødelagt af senere bebyggelse, men stalden fra den tidligere bebyggelse er fornyet, og bag denne iagttog vi syv latrinkasser, alle nedgravet i møddingen på kanten af voldgraven. På den nordlige parcel blev et gavlhus også opført, og her kunne vi iagttage endnu to latrinkasser, nedgravet mellem gavlhus og voldgrav. Bebyggelsen fornyedes ved midten af 1400-tallet. Ingen af vores latrinkonstruktioner kan med sikkerhed henføres til denne fase. I stedet tyder tykke muldlag på at arealet mellem gavlhus og voldgrav blev benyttet som have. Her skal opmærksomheden dog ikke rette sig mod husene og haverne, men mod latrinområdet på kanten af voldgraven, bag staldene.

Latrinerne

Latrinkonstruktionerne var ganske ens i opbygning fra det ældste, der blev iagttaget, dateret til 2. halvdel af 1200-tallet, til det yngste blev anlagt godt 100 år senere. Der var tale om træsatte kvadratiske kasser, mellem 80x80 og 120x120 cm, og alle godt 80 cm dybe efter de bevarede spor at dømme. Ni af kasserne var skåret af moderne bebyggelse, men de, der kunne udgraves i fladen, afslørede, at kasserne var tømret af planker sat omkring kvadratiske hjørnestolper, og de havde ligeledes bund af træ. Der var ikke bevaret spor af overbygning eller konstruktioner over jordniveau, men ingen af kasserne skar hinanden, så de har sandsynligvis været markeret i overfladen på én eller anden måde. Til de tre 1300-tals faser hørte i alt ni latrinkonstruktioner (syv latrinkonstruktioner kunne ikke henføres til en bestemt bebyggelsesfase med sikkerhed), og vi tolker det således, at én kasse har afløst den næste på grunden, med en brugstid for hver enkelt kasse på otte til ti år. Alle kasser var fyldt med lag af nedbrudte latrinkonstruktioner blandet med strå og/eller andet plantemateriale, adskilt af tynde striber kalk.

Striberne var sunket ned i kasserne, efterhånden som den bløde latrin sank sammen under nedbrydning, men i intet tilfælde var kalkstriberne omrodet, og det tolker vi, som om ingen af kasserne er blevet tømt, selvom en eventuel tømming førend kalken blev påført, kan være en mulighed. Kassernes indhold blev analyseret af Moesgaards Afdeling for Konservering og Naturvidenskab, og det bekræftede, at der var tale om latrinkonstruktioner. De naturvidenskabelige analyser viste, at menneskene på matriklen dyrkede hindbær, brombær, korbær, ærter, hyld, kål og hør, og at de også spiste både kød og fisk.²² Hele matrikler med beboelseshuse og latrinkonstruktioner er ganske sjældne i vores middelalderbyer. I dette tilfælde tillader fundet, at vi analyserer den spatiale struktur på grunden; noget, som kun kan lade sig gøre i ganske heldige tilfælde. Og placeringen viser, at kasserne blev anlagt på grundenes bagerste del i god afstand fra naboerne. De ældste latrinkonstruktioner var som nævnt konstrueret tilbagetrukket på grunden, men dog synligt for offentlighed og gårdens beboere mellem gavlhus og stald, men de yngre var tilsyneladende alle konstrueret 3-5 meter bag ved stående bygninger i et område, som vi, ifølge de allerede nævnte naturvidenskabelige analyser, må forestille os var bevokset med hyld og brombærbuske og liggende ud til den sivtilgroede, sumpede voldgrav med haver på den anden side.

Aarhus har en lang tradition for antikvarisk arbejde, men kun få udgravede latrinkonstruktioner, så der er kun sporadisk sammenligningsmateriale til rådighed lokalt. En latrinkonstruktion er dog udgravet umiddelbart nord for det middelalderlige rådhus på Store Torv – latrinet dateres til rådhusets brugstid ca. 1350-1450. En anden latrinkonstruktion, dog udateret, er påtruffet vest for Frederiksgade,

og endnu et, også en udateret kasse meget lignende kasserne fra Guldsmedgade, blev påtruffet under udgravninger umiddelbart nord for Clemensstræde.²³ Alle disse lokaliteter ligger centralt i byen og ved vigtige færdselsårer. Det er værd at bemærke, at latrinkonstruktioner ikke er påtruffet på nogen af museets udgravninger af middelalderlig bebyggelse rundt om Aarhus og heller ikke ved udgravninger i byens yderkvarterer.

Går vi til det udenlandske materiale bliver klare paralleller mellem de få træk, vi ser i Aarhus, Ribematerialet og forholdene i Oslo og Trondheim synlige. Jörpeland & Bäck's samtegning af storudgravningen fra Oslo afslører, at latrinkonstruktioner i 1000-tallet og 1100-tallet er placeret skel- og vejnært, mens 1300-tallets latrinkonstruktioner er placeret på grundenes bagerste dele.²⁴ Ganske samme udviklingstræk iagttages ved udgravninger på Folkebibliotekstomten i Trondheim – også her ligger de tidligt middelalderlige latrinkonstruktioner fra 1000-, 1100- og 1200-tallet gade- og skelnært, mens latrinerne dateret til perioden 1275-1320, placeres på grundenes bagerste dele.²⁵ Er det nu lovparagraffernes påbud, som de kendes fra Ribe og Roskilde, der slår igennem i den ændrede spatielle organisering af latrinerne? Dateringen af det tilsyneladende skifte passer – både skriftligt og arkæologisk kan det dateres til slutningen af 1200-tallet. Men som Christophersen bemærker, må lovpraksis basere sig på en ændret social praksis eller en ændret forestillingsverden, der senere er kodificeret i lovværket. Noget førhen uproblematisk er blevet problematisk, og der fordres lovparagraffer. Spørgsmålet er, hvilke mentale forestillinger denne ændrede praksis baserede sig på.

Et værk, der ved sit tema byder ind på diskussionen af sådanne (pan)euro-pæiske mentale forestillinger om udgydelse, er altertavlen „Lysternes have“ af Hieronymus Bosch, udført mellem 1490 og 1510 og bestilt til greve Henry III af Nassau-Dillenburg-Dietz' hof i Bruxelles.²⁶ Tavlen er én af Boschs mest komplekse værker. Den trefløjede tavle er opbygget med en paradisskildring med fristelsen og uddrivelsen fra Paradis på venstre fløj, en have myldrende med nøgne skikkelser på hovedfløjen og en helvedesskildring på højre fløj. Tavlen's motiv er sammenhængen mellem sanselighed og synd; fra fristelsen i Paradis på venstre panel, over den udfoldede sanselighed i midterfeltet til de helvedes pinsler, de sanseberusede mennesker udsættes for på højre fløj. Helvedesskildringen er domineret af Djævelen selv. I skikkelse af en stor ugle med en gryde på hovedet (her kan man tale om den omvendte konsumtion) indtager han de fortabte menneskers sjæle og udgyder dem igen i en stinkende latrinpøl under tronen, der snarere må kaldes en toiletstol. Djævelen markerer forbindelsen mellem indtagelse og udgydelse – som Adam og Eva indtog æblet, og deres afkom grådigt ind-

23 Andersen et al 1971.

24 Jörpeland & Bäck 2001 s. 331.

25 Christophersen 2002.

26 Falkenburg 2016.

Djævel med gryde på hovedet indtager og udgyder sjæle. Udsnit af „Lysternes Have“ af Hieronymus Bosch. Museo del Prado, Madrid/Wikimedia Commons.

tager sanselighedens frugter, skal de selv blive indtaget af Djævelen og udgydt i latrinet. I denne skildring af en i sandhed obskøn indtagelse, hvor syndere ædes og transformeres til ekskrement, iscenesættes effektivt latrin som den monstrøse materialitet.²⁷

Denne sammenhæng mellem djævel og udgydelse er ikke kendetegnende for Bosch alene. Selveste Martin Luthers skrifter flyder over af henvisninger til udgydelsens materialitet, og hans pamfletter, illustreret af Lucas Cranach, omfatter en afbildning af paven selv blivende udgydt af en grinende djævel.²⁸ En antydning af en forklaringsmodel får vi i Olav Trygvessons saga, dateret til det sene 1300-tal, der nævner en sammenhæng mellem djævle og latrin. En af sagaens helte, Thorstein, træffer under et natligt besøg på latrinet en dæmon, der kommer op fra latrinkulen.²⁹ Her har vi at gøre med en forestilling om latrinet som et liminalt rum; et grænseområde mellem den jordiske verden og Helvede, som fremhævet af Carolyn Larrington.³⁰ Latrinet som opholdssted eller bolig for djævle er en populær litterær trope vi møder gang på gang i middelalderens kilder. Møder med Djævelen på latrinet knyttes til Gregor den Store og abbed Peter af Cluny, mens historierne gengives af teologen Johannes Nider og Cesarius af Hei-

27 Silver 2016.

28 Johanson 2010; Navasky 2013.

29 Larrington s. 151.

30 Larrington s. 152–54.

sterbach.³¹ Disse eksempler er alle hentet uden for Danmarks grænser, men også den danske kalkmaleri-verden antyder en sammenhæng mellem udgydelse, synd og Helvede. I Smørum Kirke udgyder en mand sit indre i en tønde nederst på skibets hvælvkappe, og i Saltum Kirkes nordre hvælvkappe ser vi en bukseløs mand, der vrængende peger på sit anus.³² Placeringen af disse figurer, modstillet alteret og anbragt nederst i hvælvkappen, så langt væk fra de hellige mænd og kvinder i kirken som muligt, antyder en spatial akse – en spatial modstilling mellem indtagelsens rum – stedet for transsubstantionen i kirken – og udgydelsens rum.³³ Det er den samme aksialitet, vi finder i Boschs tavle, hvor indtagelsen på venstre fløj modstilles udgydelsen på højre. Hvis vi overfører den aksialitet til matriklerne i Guldsmedgade, genfinder vi her et indtagelsens rum som den ene pol på en spatial akse og et udgydelsens rum som den anden: huset og stuen mod gaden i vest, og latrinerne så langt mod øst som muligt. Spørgsmålet er så, hvad der ligger bag den specielle spatiale struktur på grundene i Aarhus. Placeringen af latrinkonstruktionerne inde på grundene, vendt mod det ubebyggede voldområde, er i overensstemmelse med den førnævnte paragraf fra Ribes stadsret, der pålægger grundejere at placere deres latrinkonstruktioner i en bestemt afstand fra naboerne; et forhold, der er overholdt i Aarhus. Vi kender ikke Aarhus' middelalderlige stadsret, den første kendte er givet i 1443 – noget senere end den bebyggelse, der er i fokus her. Men er det hensynet til praktisk/hygieniske foranstaltninger, der har bestemt afstanden, eller er der andre faktorer i spil? Samtidig afspejler udgravningen i Guldsmedgade tilsyneladende en udvikling, hvor latrinet anbringes tilbagetrukket, men dog synligt, i den ældste bebyggelsesfase i midten af 1200-tallet, for så at blive placeret skjult bag ved stående bygninger i 1300-tallets bebyggelse, for så tilsyneladende at forsvinde i 1400-tallet.

Den monstrøse materialitet

Som vi har set, anså middelalderen materialiteten for at have ikke kun fysiske, men også åndelige kvaliteter, der kunne overføres gennem sanseoplevelser. Det forhold blev demonstreret for middelalderens mennesker i transsubstantionen i messen i det øjeblik, da hostien forvandlede til Kristi legeme for øjnene af menigheden, som indtog hostien gennem synssansen – gennem blikket.³⁴ Det er en ironisk kommentar til middelalderens didaktiske princip, kontrasten, at det absolut modsatte af den guddommelige indgriben, formidlet i materialiteten, er kontamineringen. Hvis vi forsøger at lægge den forklaringsmodel – spændet mel-

31 Bayliss s. 2–3.

32 Kalkmalerier.dk, opslag Smørum og Saltum.

33 Linaa 2015.

34 Lohfert Jørgensen 2015; Walker-Bynum 2011.

lem mirakel og kontaminering – ned over den spatiale struktur i Guldsmedgade, bliver den et udtryk for kontrasten. Den afslører en spatiel akse med en indtagelsens scene i boligen på den ene pol, centreret omkring måltidets sted, og en udgydelsens scene på den anden pol, lokaliseret i baggårdene, indrettet med så stor fysisk afstand til indtagelsespraksissen som muligt, og skjult for blikket bag bevoksning og stående bygninger. Vi kan derved foreslå en model, hvor måltidet i huset var et inklusionens rum; et felt der skabte og genskabte fællesskab og orden blandt de, der var inkluderede, mens stedet for latrinet var et eksklusionens rum; et rum for den monstrøse materialitet – en materialitet med evnen til at forurene og kompromittere dem, der bevidnede den sanseoplevelse, ikke alene fysisk, men også moralsk. Når den praksis at jordgrave latrinkonstruktioner *tilsyneladende* blev opgivet på dette sted i middelalderens seneste del, kan vi forsøge at tolke den ændrede praksis i lyset af indførelsen af embedet som rakker og natmand; ansatte, der havde til opgave at tømme borgernes latrinspande, som vi kender dem fra Christian III's bylov.³⁵ Her skal vi især lægge mærke til, at rakkeren og natmanden, i alt fald i den eftermiddelalderlige forestillingsverden, var pariaer og udelukkede fra det urbane fællesskab; en paria-status, der var smitsom ved berøring. Hvad denne paria-status så bundede i, er et åbent spørgsmål. Tyge Krogh knytter den til berøring af selvdøde dyr, især heste, mens en anden mulighed er at håndteringen af latrin spillede en rolle.³⁶

Men hvis vi nu, forsøgsvis, anlægger det perspektiv, at middelaldermennesket faktisk havde iboende forestillinger om materialitetens kontaminerende egenskaber. At materialiteten kunne overføre urenhed gennem sansning. Hvad kan vi så tolke som et muligt menneskeligt modsvar til den monstrøse materialitet i udgravningen i Guldsmedgade? Det kunne være kontrol af sansningen, forstået som kontrol af synssansen. Latrinkonstruktionerne var skjult for det offentlige blik bag ved staldene og husene i et rum, der ikke var åbent, men bevokset. Kontrol af lugten gennem kalklagene og tilkastningen. Kontrol af følesansen, idet de netop ikke blev tømt. Kontrol af smag og hørelse, idet de netop var anbragt længst muligt væk fra indtagelsens rum i huset. Spørgsmålet er, om den spatiale organisering med opdelingen af bymatriklen i et indtagelsens og et udgydelsens rum (og dens mentale parallel, som foreslås i denne artikel) er et fænomen, vi kan genfinde i hele middelalderen. Som nævnt er de ældste latrinkonstruktioner på matriklen placeret på gårdspladsens bagerste del mellem, men dog tilbagetrukket fra, stald og beboelseshus; en placering, der eksponerer latrinet og færdslen til og fra det fra husholdningens og offentlighedens blikke i højere grad end de senere latrinkonstruktioner på grunden. Det er ganske sjældent, at hele matrikler bliver undersøgt arkæologisk, og derfor er det danske komparative materiale

35 Krogh 1994, s. 35.

36 Krogh 1994, s. 30; Larrington 2006; Linaa 2016.

Djævelen på lokummet. Fra John Harrington „A new discussion of a stale subject“, 1596. Folgar Shakespeare Library, Washington.

spinkelt. Men komparation med det tilgængelige danske materiale fra urbane miljøer antyder dog en kronologisk udvikling, hvor de tidligmiddelalderlige latrinkonstruktioner anbringes tæt på det offentlige rum, i eller ganske nær på skelgrøfter og veje, mens de høj- og senmiddelalderlige latrinkonstruktioner konstrueres med henblik på afsondrethed fra offentligheden, på baggårdsområder, vendt væk fra vejforløb og bebyggelse. Dette fremgår af en arkæologisk undersøgelse fra den såkaldte Dagmargård i Ribe, hvor en række latrinkonstruktioner, dateret til 1100-tallet, er anbragt over et grøftsystem, der af udgraverne tolkes som skelgrøfter, og ganske tæt på et vejsystem. Samme placering ses på en samtidig udgravning i Nygade 10.³⁷ I Aalborg, hvor et større antal latrinkonstruktioner er berørt af arkæologiske undersøgelser, er senmiddelalderlige latrinkonstruktioner iagttaget på grundenes bagerste dele, dvs. en placeringsmæssig parallel til planløsningen i Guldsmedgade.³⁸

Nu kunne det være yderst interessant at komparere den urbane brug af latrinkonstruktioner med den rurale. Som allerede nævnt er latrinkonstruktioner ikke påtruffet på nogen af museets udgravninger af middelalderlig bebyggelse rundt om Aarhus og heller ikke ved udgravninger i byens yderkvarterer. Disse undersøgelser kan næppe kaldes repræsentative – dertil er der for få og latriner for vanskelige at erkende, men dog vil jeg foreslå som en foreløbig hypotese, at brugen af latrinkonstruktioner kan have været et urbant fænomen på egnen omkring Aarhus – og muligvis et fænomen begrænset til bestemte bykvarterer. Brugen af latrinkonstruktioner er velkendt fra svensk landbebyggelse, mens den

37 Keyes 2008, s. 12.

38 Keyes 2008, s. 32.

udbredte danske praksis helt op i nyere tid tilsyneladende har været at benytte møddingen, uden at særlige konstruktioner er anlagt.³⁹ Hvis det er korrekt, at latrinkonstruktioner ikke har været benyttet i den middelalderlige landbebyggelse omkring Aarhus, kan vi ikke deraf konkludere, at skellet mellem indtagelse og udgydelse har været mere flydende eller diffust hos den rurale befolkning. I stedet kan der være tale om, at skellet mellem de to kategorier kan være udtrykt ved forskellig praksis.

Afslutning

Denne artikel berører et meget stort forskningsfelt: middelaldermenneskets mentale forestillingsverden; tværvideenskabeligt i sin natur, fra et arkæologisk udgangspunkt, og baseret på et meget lille empirisk materiale. Som anført i indledningen er hensigten med denne artikel at åbne det arkæologiske blik for mere end kost og konstruktioner; for muligheden af en mentalt/kosmologisk forankret læsning af det, vi finder. Som også forklaret i indledningen er begrænsningerne mange i denne artikel: Kildegrundlaget er snævert, og en god del af de kilder, der omtaler de mentalt/kosmologiske forestillinger, stammer fra områder uden for det middelalderlige Danmark og kan derfor postuleres at være af begrænset relevans for en specifik dansk middelalder. Der indgår også mange andre aspekter som spørgsmålet om disciplineringen af kroppen, der ikke har kunnet inddrages her.⁴⁰ Samtidig er en sådan tolkning oppe mod den nutidige sansning. I vores del af verden er nutidens håndtering af latrin forankret i en viden om bakterier og smitteveje, og en eventuel sammenhæng mellem latrin og moral og synd er brudt. Det er meget let at overføre vor tids overvejende hygiejniske skel mellem rent og urent og den derpå baserede afsky for latrinets sanseoplevelser til den middelalderlige sammenhæng og dermed betragte en skjult eller nabofjern placering som en „naturlig“ og „logisk“ følge af også middelaldermenneskets sansning. En åben eller nabonær placering derimod kalder på nutidens latter og fodrer forestillinger om det „umiddelbare“ eller endda „uciviliserede“ middelaldermenneske med rod i Norbert Elias' forestillinger om civilisationsprocessen.⁴¹ Uanset om afsky ved latrin er en iboende menneskelig kvalitet eller ej, så er den måde, et samfund forholder sig til de menneskelige affaldsprodukter, dog et spejl af menneskets billede af verden. Denne artikel har med udgangspunkt i en arkæologisk undersøgelse af 1300-tals bebyggelse i Aarhus påvist antydningen af en spatiel struktur: med huset og hallen anbragt tættest på gadens offentlige rum, og latrinkonstruktionerne anbragt skjult for det offentlige blik. Det forhold, at latrin-

39 Keyes 2008, s. 89–90.

40 Morrison 2008, s. 6.

41 Elias 1994.

konstruktionerne blev brugt i det hele taget, kan tolkes som udtryk for, at selve håndteringen af humane fækalier ikke var i overensstemmelse med urban praksis for de mennesker, der boede og levede på matriklerne i Guldsmedgade i Aarhus. Her er det vigtigt at holde fast ved, at selve latrinhåndteringen og de mentale forestillinger, der knyttede sig til denne, kunne være påvirket af sociale forhold som rang, klasse, økonomisk status og alle de andre skel, vi kender fra den middelalderlige by. Det kan sættes i forlængelse af det forhold, at latrinkonstruktioner ikke for nuværende er påvist i landbebyggelsen omkring Aarhus, selvom der kan være mange udgravningstekniske grunde til, at det ikke er sket. Det åbner op for, at fremtidige analyser med fordel kan inddrage den middelalderlig kosmologi i tolkningen, når arkæologer diskuterer byernes indre dynamik.

Litteratur

- ANDERSEN, H.-H., P.B.CRABB & H.J. MADSEN 1971: *Aarhus Sønder vold*. Højbjerg: Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter.
- BAYLESS, M. 2012: *Sin and Filth in Medieval Culture: The Devil in the latrine*. New York/London: Routledge.
- CHRISTOPHERSEN, A. 2002: „Var de alle svin?“ *Spor-nytt fra fortiden*, nr. 1, 33. hefte. Trondheim.
- CHRISTOPHERSEN, A., 2015: „Performing towns. Steps towards an understanding of medieval urban communities as social practice“. *Archaeological Dialogues*, vol. 22, s. 109-132. Dietler
- DOUGLAS, M. 1997 [1966]: *Renhet och fara. En analys af begreppen orenande och tabu*. Nora: Nya Doxa.
- DUERR, H.P. 1994: *Nakenhet och skam*. Stockholm: Brutus Östlings Bokförlag Symposion.
- DÜMMLER, E. 1895: *Epistolae Karolini Aevi*, vol. 2, MGH Epist. 4. Berlin.
- ELIAS, N. 1994 [1939]: *The civilizing process*. Oxford: Blackwell.
- FALKENBURG, R. 2016: „In Conversation with The Garden of Earthly Delight“. I P.S. MAROTO (red.), *Bosch*. Madrid: Museo Nacional del Prado, s. 135-156.
- FRANCIERE, A. 2002: *Gennemgang af knoglemateriale fra fire lokaliteter*. 2. udg. Højbjerg: Moesgaard Naturvidenskabelige Undersøgelser rapport, Højbjerg.
- FENGER, O. 1988: „Møg og mødding, middelalderbyens miljøregler.“ I: Aage Andersen (red.) *Festskrift til Olaf Olsen på 60-års dagen den 7. juni 1988*. Kbh.: Det kongelige Nordiske Oldskriftselskab, s. 189-201.
- GRANTZAU, S. 1953-54: „Kulturhistorie i Skarnkasser“, *Danske Museer, Aar bog for Dansk Kulturhistorisk Museumsforening*, bd. 4, s. 89-98.

- HØYEM ANDREASEN, M. 2014: *Kursorisk gennemsyn af arkæobotanisk materiale fra latrinkonstruktioner fra FHM 4225 Guldsmedgade (FHM 4296/1427)*.
- JARITZ, G. 2015: „Excrement and Waste“. I: A. CLASSEN ed., *Handbook of Medieval Culture*, Berlin/Boston: Walter de Gruyter GmbH.
- JOHANSON, R. 2010: „Luther og Lorten. Anale og fækale metaforer“, *Kritik* nr. 195, s. 60-67.
- JÖRPELAND, J.B. & M. Bäck: „Kroppskultur – föreställningar om synen på renlighet utifrån medeltida latrinmaterial“. I: A. Andrén, L. Ersgård og J. Wienberg (red.) *Från stad til land. En medeltidshistorisk resa tillägnad Hans Andersson*. Stockholm, s. 323-336.
- JØRGENSEN, D. 2006: „Medieval Latrines and the Law“, *Medium Aevum Quotidianum* 53, Krems, s. 5-16.
- JØRGENSEN, D. 2010: „What to do with Waste. The Challenges of Waste Disposal in Two Late Medieval Towns“. I: Mattias Legné og Sven Lilja (red.) *Living Cities: An Anthology in Urban Environmental History*, Stockholm, s. 37-55.
- KARG, S. 2007: *Medieval food traditions in Northern Europe*. Copenhagen: National Museum of Denmark.
- KEYES, J.F. 2008: *Hemmelige huse: latrinforhold i vikingetid og middelalder med særligt henblik på jyske urbane latrinkonstruktioner*. Aarhus Universitet. Afdeling for Middelalder- og Renæssancearkæologi, Højbjerg.
- KRISTENSEN, H.K. & B. POULSEN 2016: *Danmarks byer i middelalderen*. Aarhus Universitetsforlag.
- KROGH, T. 1994: Bødlens og Natmandens Uærlighed. *Historisk Tidsskrift*, Bind 16. række 3, 1.
- KROMAN, E. 1951-1961: *Danmarks gamle købstadlovgivning*. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. Rosenkilde og Bagger.
- LARRINGTON, C. 2006: „Diet, Defecation and the Devil: Disgust and the Pagan Past“. In: N. MCDONALD (red.) *Medieval obscenities* Woodbridge: York Medieval Press.
- LINAA, J. 2002: *FHM 4225 Guldsmedgade. Excavation report*.
- LINAA, J. og SKOV, H. 2003: „Boligmiljø på byernes parceller – især i Århus“. I: E. ROESDAHL (red.), *Bolig og familie i Danmarks middelalder*. Højbjerg, s. 119-128.
- LINAA, J. 2015: Consumption. Meals, Miracles, and Material Culture in the Later Middle Ages. I: Lohfert Jørgensen Hans Henrik (red.), *The Saturated Sensorium: Principles of Perception and Mediation in the Middle Ages* Aarhus: Aarhus University press, s. 229-246.
- LINAA, J. 2016: *Urban Consumption. Tracing Urbanity in the Archaeological Record of Aarhus 800-1800*. Højbjerg: Jysk arkæologisk Selskab.

- LOHFERT JØRGENSEN, H. H., LAUGERUD, H. og SKINNEBACH, L. K., 2015: *The saturated sensorium: principles of perception and mediation in the middle ages*. [Aarhus]: Aarhus University Press
- MADSEN, P.K. 1989: Det Lille Hus, *Skalk* 1989:6, s. 3-8.
- MORRISON, S.S. 2008: *Excrement in the middle ages. Sacred Filth and Chaucer's Fecopoetics*. New York and Basingstoke, Eng.: Palgrave Macmillan, 2008
- MØLLER-CHRISTENSEN, V. 1958: *Bogen om Æbelholt Kloster*, København.
- NAVASKY, V.S. 2013: *The Art of Controversy*, New York.
- SILVER, L. 2016: „Crimes and Punishments. Bosch's Hells“. I: P.S. MAROTO ed., *Bosch* Madrid: Museo Nacional del Prado, s. 115-134.
- WALKER BYNUM, C. 2011: *Christian materiality: an essay on religion in late medieval Europe*. New York : Zone Books, Cambridge, Mass.

English abstract

Monstrous materiality. On the placement of 16 medieval latrines in Aarhus.

This paper is based on an excavation of medieval latrines. The aim is to analyze how specific historically embedded surrounding the use and spatiality of the latrines created and recreated the urban communities in the Middle Ages. I argue that the monstrous materiality: fecal matter, transferred, transformed and even triggered fear and loathing, hatred and disgust through sensorial practices, and that the successful performance of practices surrounding the same materiality had far-reaching consequences for the inclusion and exclusion of individuals in the medieval urban community.